

ОГЛЯД ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЗА СТАТТЕЮ 6 ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ¹ (ЦИВІЛЬНО- ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ) У СПРАВАХ СТОСОВНО УКРАЇНИ

Вавринчук Тарас Богданович
юрист Секретаріату
Європейського суду з прав людини²

Стаття 6 – це положення Конвенції, про порушення якого йшлося у переважній більшості справ, розглянутих Європейським судом з прав людини по суті, у тому числі тих, які стосуються України. А саме, станом на кінець 2014 року, з більше ніж 4700 заяв, які були подані проти України та розглянуті Судом по суті, стосовно щонайменше 4000 заяв було встановлено порушення статті 6 Конвенції. Здебільшого, такі порушення стосувались типових проблем, які є предметом сталої практики Суду. Зокрема, це проблеми невиконання національних судових рішень та тривалості судового розгляду. У той же час, Суд розглянув чимало «українських» справ, в яких було дано оцінку відповідності гарантіям статті 6 Конвенції широкого кола інших процедурних аспектів на національному рівні, зокрема і в контексті «вирішення спорів щодо прав та обов'язків цивільного характеру». Саме таким справам і присвячений цей огляд.

Перед тим, як перейти до огляду конкретних рішень Суду, необхідно звернути увагу на один із основоположних принципів, на якому ґрунтується механізм захисту прав та свобод за Конвенцією – **принцип субсидіарності**. Як Суд неодноразово розтлумачив у своїх рішеннях³, цей принцип означає, що

¹ У тексті вживаються скорочені назви Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. та Європейського суду з прав людини.

² Викладене у даному огляді не є офіційною позицією Європейського суду з прав людини, Ради Європи, або будь-якого іншого органу чи організації, прямо чи опосередковано пов'язаних з ними. Зазначені організації не несуть відповідальності за правильність інформації, що тут міститься. Ця інформація у жодному випадку не є підставою для виникнення прав чи обов'язків будь-кого.

³ Див. посилання на конкретні рішення у Практичному посібнику щодо прийнятності заяв, викладеному на Інтернет сайті Європейського суду (http://www.echr.coe.int/Documents/Admissibility_guide_UKR.pdf), С. 74.

«завдання забезпечувати повагу до прав людини, закріплених Конвенцією, їх здійснення та забезпечення дотримання покладається передусім на договірні держави... Суд же може втручатися лише у випадках недотримання національними органами їхніх зобов'язань.»⁴ Отже, під час розгляду скарг про порушення Конвенції, Суд, як правило, виходить із наступного – факти мають досліджуватись і встановлюватись національними органами держави-відповідача, які в силу безпосереднього і постійного контакту з відповідними сторонами можуть найкраще це зробити, а також вжити заходів, спрямованих на виправлення, наскільки це можливо, ситуації у випадку порушення права, передбаченого Конвенцією. До того ж, Суд уникає оцінки правильності застосування права національними органами, якщо таке застосування явно не суперечить Конвенції.

На цьому принципі ґрунтується так звана «**доктрина четвертої інстанції**», якою Суд керується при розгляді скарг про порушення статті 6 § 1 Конвенції. Відповідно до цієї доктрини, Європейський суд не є апеляційною чи іншою додатковою інстанцією по відношенню до національних судів. До його завдання не входить перевірка правильності встановлення національними судами обставин конкретної справи, допустимості доказів, застосування національного права, чи загалом оцінка справедливості, в матеріально-правовому розумінні цього поняття, винесеного рішення. Суд перевірятиме, чи відповідали процес чи ситуація, про які скаржиться заявник, гарантіям статті 6 § 1 Конвенції, які є виключно процедурними. Зокрема, Суд вивчатиме, чи мав заявник достатньо можливостей представити та захистити свою позицію на однакових засадах із протилежною стороною, навести аргументи та докази на свою користь чи спростувати аргументи та докази протилежної сторони.

У той же час, важливо усвідомлювати, що стаття 6 § 1 Конвенції покладає на національні суди обов'язки, перевірка дотримання яких Європейським судом може включати, опосередковано, оцінку рішення національних судів по суті.

Зокрема, за цим положенням суди мають **належним чином обґрунтовувати свої рішення**. Хоча надання детальної відповіді на кожний аргумент і не вимагається, мотиви судових рішень мають бути викладені ясно та чітко. Межі цього обов'язку різняться залежно від природи рішення та мають оцінюватись в світлі обставин кожної справи.

⁴ Див. вище.

Наприклад, у справі *Pronina v. Ukraine* (no. 63566/00, 18 July 2006)⁵ заявниця зверталась до національних судів з вимогою вирішити її пенсійний спір з органами соціального забезпечення. Заявниця посилалася, зокрема, на положення статті 46 Конституції України, стверджуючи, що її пенсія не повинна бути нижчою за прожитковий мінімум. Однак національні суди всіх інстанцій повністю проігнорували посилання заявниці на норми Конституції як на норми прямої дії. Європейський суд зазначив, що він не може вирішувати, «який шлях міг би бути більш адекватним для національних судів при розгляді цього аргументу». Однак оскільки національні суди проігнорували головний аргумент заявниці, хоча він був специфічним, доречним та важливим, статтю 6 § 1 Конвенції було порушено.

У справах *Tatenko v. Ukraine* (no. 14198/02 (dec.), 2 October 2007) та *Vavrenyuk v. Ukraine* (no. 14198/02 (dec.), 14 October 2008) національні суди дали чітку відповідь на схожі аргументи заявників, зазначивши, що питання пенсійного забезпечення регулюються Законом України «Про пенсійне забезпечення», а не Конституцією. Відповідно, Європейський суд відхилив скарги заявників про неналежну вмотивованість рішень.

Інший приклад, коли Суд дав оцінку обґрунтованості рішень національних судів, можна знайти у справі *Bochan v. Ukraine* (no. 7577/02, 3 May 2007). Вона стосувалась спору про право власності на будову та відповідну земельну ділянку. Європейський суд встановив порушення статті 6 § 1 Конвенції, у тому числі через те, що національні суди не дали відповідь на аргументи заявниці стосовно правдивості показів свідків та дійсності документів, хоча ці докази були визначальними для рішення по справі.

Ще один приклад – це справа *Benderskiy v. Ukraine* (no. 22750/02, 15 November 2007), у якій Суд встановив порушення статті 6 § 1 Конвенції у зв'язку з тим, що національні суди не розглянули посилання заявника на свідчення лікаря, який спостерігав за ним після операції на сечовому міхурі, хоча останні були важливими для правильного вирішення справи за позовом заявника до приватної лікарні про розірвання договору про надання медичної допомоги та відшкодування шкоди, заподіяної у результаті операції, проведеної відповідачем.

⁵ Тут і далі по тексту при викладенні обставин конкретних справ та висновків Європейського суду частково використовуються переклади та/чи короткі викладення українською відповідних рішень, які є доступні на Інтернет сайтах самого Суду та Міністерства юстиції України. Зокрема, використовуються переклади, замовлені за підтримки Довірчого фонду з прав людини Ради Європи, якому належать відповідні права на ці переклади.

Також варто звернути увагу на рішення у справі *Seryavin and Others v. Ukraine* (no. 4909/04, 10 February 2011). Ця справа стосувалась оскарження заявниками дійсності інвестиційного договору стосовно горища будинку, у якому їм належали квартири та яке було реконструйовано іншою особою. Заявники стверджували, що вони були співвласниками багатоквартирного будинку і відповідно горища і що оскаржуваний договір був укладений без їх згоди. Вони також вимагали приведення горища у стан, який передував реконструкції.

Національні суди остаточно відмовили заявникам у задоволенні їх вимог. Хоча суди і встановили, що інвестиційний договір було укладено лише одним із співвласників будинку (райдержадміністрацією) без згоди інших співвласників, у тому числі і заявників, було вирішено, що оскільки інвестиційний договір на час вирішення спору фактично виконаний, що сприяло покращенню технічного стану всього будинку, то відмова позивачів надати згоду на виконання будівельних робіт за інвестиційним договором є незаконною і порушує права інших співвласників. Також суди послались на те, що мансардні приміщення були збудовані без участі позивачів, за рахунок власних коштів інвестора, тому райрада, яка у подальшому надала інвесторам право власності на реконструйовані та новостворені приміщення, діяла правомірно.

Європейський суд встановив порушення статті 6 § 1 Конвенції на тій підставі, що національні суди не надали адекватного обґрунтування свого рішення про у справі. Зокрема, Європейський суд звернув увагу на те, що із тексту судових рішень не вбачалось, що після реконструкції горища заявників позбавили права спільного власності на горище або що вони його втратили з якихось інших підстав. Національні суди не пояснили, чому заявники вважалися співвласниками будинку в контексті реконструкції горища, але не вважалися такими в контексті передачі права власності на реконструйовані приміщення.

Схожа проблема неналежної обґрунтованості судового рішення була виявлена Європейським судом у справі *Mala v. Ukraine* (no. 4436/07, 3 July 2014), яка стосувалась правильності нарахування заборгованості по аліментам.

Також у практиці Суду зустрічались випадки, коли національні суди взагалі ніяким чином не відповідали на скарги заявників. А саме, у справі *Plakhteyev and Plakhteyeva v. Ukraine* (no. 20347/03, 12 March 2009) заявники звернулись з позовом про відшкодування шкоди, завданої незаконною конфіскацією їх автомобіля та вантажу, до двох органів влади – місцевого суду та органу податкової служби. Апеляційний суд, до якого був спрямований цей позов,

відмовив у його розгляді, посилаючись на те, що місцевий суд мав імунітет від судового переслідування. Проте, заявники так і не отримали ніякої відповіді на частину позову, яка стосувалась їх позову до органу податкової служби.

У вищезгаданій справі Суд встановив порушення **права на доступ до суду**.

Це право прямо не передбачене статтею 6 § 1 Конвенції. Проте, з розвитком практики, яка ґрунтується на іще одному основоположному принципі – принципі ефективного тлумачення та застосування норм Конвенції – Суд визнав, що стаття 6 § 1 Конвенції вимагає від держав надати доступ до суду по тим категоріям справ, на які поширюється це положення.

Доступ до суду включає не лише можливість подати заяву до суду. Йому кореспондує обов'язок суду розглянути справу по суті з винесенням остаточного рішення по справі, яке підлягає обов'язковому виконанню. Виконання в розумний термін також є невід'ємною частиною права на доступ до суду.

На відміну від права на справедливий суд, право на доступ до суду не є абсолютним. Воно може бути обмежено зокрема задля забезпечення нормального функціонування судової системи. Це включає часові обмеження, фінансовий тягар, вимоги щодо форми звернення тощо.

Ще у справі *Trukh v. Ukraine* ((dec.), no. 50966/99, 14 October 2003) Європейський суд дав оцінку застосуванню процесуальних обмежень у вигляді обов'язку сплатити мито, надати копії документів у певній кількості та направити звернення до конкретного суду. Європейський суд не виявив жодних підстав вважати, що застосування згаданих процесуальних обмежень у цій конкретній справі було свавільним чи не виправданим. Відповідно, скарга заявника про відсутність доступу до суду була відхилена як необґрунтована.

А от у справі *Melnyk v. Ukraine* (no. 23436/03, 28 March 2006) Європейський суд встановив, що позбавлення заявниці доступу до суду було диспропорційним. Порушення статті 6 § 1 Конвенції у цій справі відбулось за наступних обставин. 29 квітня 2002 р. було залишено без розгляду касаційну скаргу заявниці, подану 26 квітня 2002 р. на рішення суду першої інстанції та ухвалу апеляційного суду від 27 лютого 2002 р. у цивільній справі, на підставі того, що згідно зі статтею 321 Цивільного процесуального кодексу України (надалі по тексту – ЦПК) в редакції від 4 квітня 2002 р. вона пропустила новий строк (один місяць замість трьох) на звернення з касаційною скаргою.

Європейський суд зауважив, що процесуальні зміни мають застосовуватись одразу, навіть якщо справа перебуває в процесі розгляду. Проте, це має відбуватись у відповідності з принципом правової певності, тобто чітко та

прогнозовано. У цій справі Європейський суд вказав, що за відсутності будь-яких перехідних чи таких, що мають зворотну силу, умов у змінених положеннях законодавства, заявниця могла обґрунтовано очікувати, що новий кінцевий строк на звернення з касаційною скаргою буде перенесений на 4 травня 2002 р., тобто через місяць після набуття чинності новою редакцією вищезгаданої статті ЦПК.

Подібна проблема була виявлена і ще у декількох справах, розглянутих Європейським судом.

Так, у справі *Mushta v. Ukraine* (no. 8863/06, 18 November 2010) внаслідок затримки з надісланням копії рішення апеляційної інстанції заявниця пропустила строк на касаційне оскарження. Він не був поновлений Верховним судом України (надалі – ВСУ) без детального обґрунтування такого рішення. Європейський суд знайшов порушення у тому, що застосування відповідних процесуальних обмежень не було чітким та передбачуваним у конкретній ситуації заявниці. Зокрема, Суд зауважив, що ні заявниця, ані її представник не були присутні при винесенні рішення апеляційним судом і тому цей суд мав надіслати їм копію цього рішення протягом п'ятиденного строку. Оскільки вони чекали на копію рішення, яку попросили одразу, коли дізнались про нього, закінчення строку мало бути відкладеним відповідно. Також, Суд взяв до уваги, що у цій ситуації заявниця і її представник діяли швидко та відповідно до ситуації, що строк був пропущений не з їх вини, що вони обґрунтували клопотання про поновлення строку і що касаційну скаргу було подано в межах загального річного обмеження.

Рішення у справі *Peretyaka and Sheremetyev v. Ukraine* (nos. 17160/06 and 35548/06, 21 December 2010) стосувалось пенсійних спорів колишніх військовослужбовців, розглянутих першою та апеляційною інстанцією в порядку цивільного судочинства. Касаційні скарги, подані відповідно до вказівок у рішеннях апеляційних судів до ВСУ у двомісячний термін, були передані на розгляд Вищого адміністративного суду України (надалі – ВАСУ), який відмовив у розгляді, оскільки одномісячний термін, який застосовувався за Кодексом адміністративного судочинства України (надалі – КАСУ), був пропущений. Європейський суд вирішив, що за таких умов, обмеження права на доступ було непропорційно застосовано.

Можна припустити, що згадана ситуація була пов'язана з деякою ускладненістю встановлення підсудності по певним категоріям справ у зв'язку з набранням чинності КАСУ 1 вересня 2005 р. У деяких випадках касаційні скарги навіть залишались нерозглянутими.

Зокрема, у справі *Bulanov and Kupchik v. Ukraine* (nos. 7714/06 and 23654/08, 9 December 2010) касаційні скарги на рішення судів по пенсійним спорам, подані до ВСУ і пізніше передані ним на розгляд ВАСУ, відхилені останнім як такі, що мали бути розглянуті в порядку цивільного судочинства, тобто ВСУ. Європейський суд констатував порушення на тій підставі, що ВАСУ не діяв у відповідності з інструкціями ВСУ, який за Конституцією є найвищою інстанцією в системі судів загальної юрисдикції. Відмова ВАСУ розглянути касаційні скарги заявників всупереч рішенням ВСУ не тільки позбавила заявників доступу до суду, але й знівельовала авторитет судової влади.⁶

Проблема незгодженості позицій судів стосовно підсудності була підставою для висновку про порушення статті 6 § 1 Конвенції у справі *Tserkva Sela Sosulivka v. Ukraine* (no. 37878/02, 28 February 2008). Зокрема, у цій справі позов організації-заявника про передачу церковного приміщення у виключне користування не було розглянуто ні в порядку цивільного, ні в порядку господарського (попередньо, арбітражного) судочинства, оскільки суди кожної з юрисдикцій послалися на підсудність справи суду іншої юрисдикції.

У справі *Matsyuk v. Ukraine* (no. 1751/03, 10 December 2009) Європейський суд встановив порушення статті 6 § 1 Конвенції з огляду на те, що заявника було позбавлено практичної можливості оскаржити відмову в компенсації за статтею 12 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» внаслідок незгодженої інтерпретації відповідних положень закону національними судами.

Так, у цій справі, відділом податкової міліції було порушено, а потім закрито кілька кримінальних справ щодо заявника у зв'язку із привласненням майна та ухиленням від сплати податків. Заявник двічі надсилав до податкової міліції вимоги щодо відшкодування моральної та матеріальної шкоди, завданої йому внаслідок кримінального провадження, але податкова міліція відмовила у задоволенні цих вимог, про що повідомила листом. Заявник звернувся з такою ж вимогою до суду, який, у свою чергу, вказав заявнику на необхідність спочатку оскаржити відмову податкової міліції. Він так і зробив, але суди трьох інстанцій, посилаючись на статтю 12 згаданого закону, відмовили у розгляді його скарги, оскільки відмова податкової міліції була викладена у формі листа, а не постанови.

⁶ Див. також рішення Європейського суду у справі *Andriyevska v. Ukraine* (no. 34036/06, 1 December 2011).

У справі *Shapovalov v. Ukraine* (no. 45835/05, 31 July 2012) Європейський суд дійшов висновку, що національні суди невірно зрозуміли суть скарги заявника, а саме те, що ним порушувалось не питання процедури виборів Президента України у 2004 р., а питання доступу до інформації.

Зокрема, заявник оскаржив до суду першої інстанції відмову територіальної виборчої комісії надати йому копії певних документів. Він також скаржився, що йому не давали можливості бути присутнім на засіданнях цієї комісії. Події, яких стосувались скарги заявника, мали місце з 30 жовтня по 2 грудня 2004 р. Свої скарги заявник подав за Главою 31-А ЦПК 1963 р., яка встановлювала процедуру оскарження рішень та дій державних органів. Судом першої інстанції було ухвалено, що скарга заявника мала бути подана за Главою 30-Б ЦПК 1963 р., яка встановлювала процедуру оскарження дій та рішень територіальних виборчих комісій, та на підставі положень Закону України «Про вибори Президента України» у відповідній редакції. Також судом було вирішено, що з огляду на те, що вибори закінчились (заявник подав свої скарги 20 грудня 2004 р.) та що заявник вимагав розгляду його скарги за Главою 31-А, провадження у справі мало бути закрито. Апеляційний суд залишив без змін рішення суду першої інстанції та зокрема зазначив, що відповідно до вимог вищезгаданого закону журналіст не є суб'єктом звернення зі скаргами стосовно подій, які виникли у спорах щодо виборчого процесу, а також що суд першої інстанції дійшов правомірного висновку щодо закриття провадження у справі. ВАСУ відхилив касаційну скаргу заявника, оскільки ні закон, ні Глава 30-Б ЦПК 1963 р. не передбачали можливості касаційного оскарження судових рішень по спорах, які виникли в ході виборчого процесу. Європейський суд встановив порушення статті 6 § 1 Конвенції у цій справі, головним чином оскільки з рішень національних судів та і з відповідей Уряду не було зрозуміло, за якою процедурою мав звернутись журналіст до суду, щоб його скарга була розглянута по суті.

У контексті розгляду скарг про відсутність доступу до суду Європейським судом було також виявлено деякі недоліки національного процесуального законодавства.

Зокрема, у справі *Volovik v. Ukraine* (no. 15123/03, 6 December 2007) Суд встановив порушення статті 6 § 1 Конвенції у зв'язку з відсутністю у національній правовій системі (з огляду на те, яким воно було на момент розгляду справи національними судами у 2003 р.) належних гарантій проти можливих свавільних відмов передати апеляційну скаргу до апеляційного суду. Суд зауважив, що судам першої інстанції було надано неконтрольоване

повноваження вирішувати, чи можна передати апеляційну скаргу на рішення цього ж суду до суду вищої інстанції. По суті, апеляційний суд не міг розглянути апеляційну скаргу заявника, доки районний суд не вирішить передати її на розгляд.

Справа *Nataliya Mikhaylenko v. Ukraine* (no. 49069/11, 30 May 2013) стосувалась відсутності у національному законодавстві можливості для заявниці безпосередньо подати до суду заяву щодо поновлення своєї цивільної дієздатності.

Так, у 2007 р. на вимогу батька заявниці районний суд визнав заявницю недієздатною у зв'язку з наявними у неї психічними захворюваннями. Сестра заявниці була призначена її опікуном. З огляду на поступове покращення психічного здоров'я заявниці у 2009 р. опікун заявниці звернулася до районного суду щодо поновлення її цивільної дієздатності. Проте, заяву було залишено без розгляду по суті через неодноразову неявку опікуна у судові засідання.

За рік по тому заявниця самостійно звернулася до районного суду, вимагаючи поновлення її цивільної дієздатності. У листопаді 2010 р. районний суд повернув заяву заявниці, не розглянувши її по суті, зазначивши, що на підставі пункту 3 статті 121 та пункту 4 статті 241 ЦПК 2004 р. особа, яку було визнано недієздатною, не має права на подання до суду такої заяви. Це рішення було залишено без змін апеляційним судом та Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ (надалі – ВССУ).

Європейський суд зазначив, що підхід, якого дотримується національне законодавство і згідно з яким особи, визнані недієздатними, не мають права на безпосередній доступ до суду з метою поновлення своєї цивільної дієздатності, не відповідає загальній тенденції, що панує на європейському рівні. Зокрема, Суд послався на порівняльний аналіз, проведений у справі *Stanev v. Bulgaria* ([GC], no. 36760/06, ECHR 2012), який демонструє, що сімнадцять із двадцяти досліджених правових систем передбачали на той час безпосередній доступ до суду для осіб, визнаних недієздатними. Більш того, в Україні загальна заборона безпосереднього доступу до суду для цієї категорії осіб не передбачала винятків. Також національне законодавство не містило гарантій того, що питання поновлення цивільної дієздатності переглядатимуться судами з регулярною періодичністю. Насамкінець, у цій справі не було доведено, що відповідні державні органи здійснювали ефективний нагляд за ситуацією заявниці, включаючи виконання обов'язків її опікуном, або що вони вживали необхідних заходів для захисту її інтересів. З огляду на ці обставини Суд

встановив, що оскаржувані процесуальні обмеження не відповідали статті 6 § 1 Конвенції.

У той же час, необхідно враховувати, що невиправдане відхилення від процедури, яка передбачена національним законодавством, може також суперечити гарантіям цієї статті.

Наприклад, у справі *Diya 97 v. Ukraine* (no. 19164/04, 21 October 2010) компанія-заявник оскаржила в судовому порядку дії державної виконавчої служби щодо передачі нерухомого майна, що належало іншій компанії, яка в подальшому передала це майно у власність третій особі В. У квітні 2004 р. Вищий господарський суд України (надалі – ВГСУ) виніс постанову, якою визнав незаконними дії державної виконавчої служби. У серпні 2004 р. ВСУ залишив цю постанову без змін. У жовтні 2004 р. В. подав касаційну скаргу на постанову від ВГСУ. Він просив поновити йому строк на касаційне оскарження, оскільки він не знав про існування провадження до жовтня 2004 р. На підставі скарги В. у грудні 2004 р. ВСУ, встановивши, що справа не підлягає розгляду в господарських судах, скасував постанову ВГСУ та закрити провадження у справі.

Європейський суд зауважив, що касаційна скарга особи, яка не була стороною по справі, була допущена ВСУ до розгляду без законних на те підстав (за господарсько-процесуальним законодавством у В. не було права на звернення до ВСУ). Хоч результат розгляду справи безпосередньо стосувався прав цієї особи і скаргу було подано менше ніж за два місяці після завершення її розгляду, ВСУ діяв всупереч чітким процесуальним нормам, що не відповідало **принципу правової певності (юридичної визначеності)** та спричинило порушення статті 6 § 1 Конвенції. Також, Європейський суд взяв до уваги, що за результатом розгляду скарги В. ВСУ по суті нівелював результат завершеного судового провадження.

Говорячи про принцип правової певності в контексті практики Європейського суду, особливу увагу необхідно приділити питанню поваги до остаточних судових рішень, у розумінні вимоги, що остаточне судове рішення не має ставитись під сумнів за відсутності обставин суттєвого та неспростовного характеру, які це можуть виправдати.

Загалом, перегляд остаточних рішень у завершених провадженнях є дуже ризикованим з точки зору додержання принципу правової певності. І хоч з червня 2001 року можливість перегляду в порядку нагляду, розкритикована Судом у багатьох справах (див., наприклад, *Agrotehservis v. Ukraine* (no. 62608/00, 5 July 2005) та *Timotiyevich v. Ukraine* (no. 63158/00,

8 November 2005)), перестала існувати, Європейський суд неодноразово розглядав випадки, коли такий перегляд відбувався в контексті інших процедур.

Наприклад, у справі *Lizanets v. Ukraine* (no. 6725/03, 31 May 2007) заявнику була присуджена компенсація за незаконне притягнення його як обвинуваченого (80 000 грн.). 27 травня 2001 р. рішення суду набуло законної сили. 4 вересня 2001 р. обласна прокуратура оскаржила це рішення у порядку нової касації. 3 жовтня 2001 р. Конституційний суд України (далі – КСУ) у своєму рішенні у справі про відшкодування шкоди державою визнав неконституційною статтю 25 Закону України «Про державний бюджет на 2001 рік», яка передбачала, що відшкодування шкоди, завданої громадянам незаконними діями органів дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури і суду, в тому числі й у зв'язку з незаконним притягненням громадянина як обвинуваченого, здійснюється за рахунок коштів на утримання судів, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України. КСУ вирішив, що ці виплати повинні здійснюватися за рахунок державного бюджету. 10 грудня 2001 р. суддя ВСУ повернув справу до суду першої інстанції, зазначивши, що останній повинен розглянути питання про повторне відкриття провадження у справі у зв'язку з нововиявленими обставинами. 24 січня 2002 р. суд першої інстанції за зверненням прокурора області відкрив провадження у справі у зв'язку з нововиявленими обставинами, зокрема посилаючись на втрату чинності статтею 25 Закону України «Про державний бюджет на 2001 рік» внаслідок прийняття згаданого рішення КСУ. 5 квітня 2002 р. суд першої інстанції задовольнив позов заявника, зобов'язавши Державне казначейство виплатити йому 10 000 грн. відшкодування за незаконне притягнення як обвинуваченого. Суди вищих інстанцій погодились з цим рішенням.

Європейський суд встановив порушення статті 6 § 1 Конвенції у зв'язку з тим, що у результаті перегляду рішення суду, постановленого на користь заявника, на підставі рішення КСУ було зменшено суму компенсації, присуджену за попереднім рішенням, хоча рішення КСУ стосувалося лише питання, з якого рахунку Державного бюджету України має бути її стягнуто.

За такою ж процедурою національними судами було переглянуто та скасовано, через сім років після винесення, остаточне рішення на користь заявника у справі *Zheltyakov v. Ukraine* (no. 4994/04, 9 June 2011). А саме, незважаючи на те, що один із доказів у справі (експертний висновок, наданий експертами державного бюро технічної інвентаризації, стосовно компенсації витрат на оренду квартири, понесених у зв'язку з неможливістю проживати у

зруйнованому будинку) був відомий сторонам і суду на момент винесення першого рішення (на ньому це рішення і ґрунтувалось), заява про перегляд, в якій головним чином стверджувалось про недопустимість доказу з огляду на недоліки його оформлення (документ не містив печатки та вихідного номеру установи), була задоволена судом. Європейський суд вирішив, що за цих обставин мало місце порушення статті 6 § 1 Конвенції.

Порушення цієї статті було також встановлено у справі *Ponomaryov v. Ukraine* (no. 3236/03, 3 April 2008) у зв'язку з тим, що поновлення строку на апеляційне оскарження судового рішення, постановленого на користь заявника, мало місце через два роки після його винесення і ґрунтувалось на тому, що боржник (юридична особа) не мав грошей, щоб подати вчасно апеляційну скаргу, хоча подавав такі скарги ще два роки до того і не просив зменшення чи відстрочки сплати державного мита. Справу переглянув апеляційний суд, який скасував остаточне рішення та відмовив заявнику у задоволенні його позову.

«Українській» практиці Суду також відомі випадки і свавільного перегляду остаточних рішень. Так у справі *Yushchenko and Others v. Ukraine* (nos. 73990/01, 7364/02, 15185/02 and 11117/05, 15 July 2010) Європейський суд встановив, що цивільний аспект кримінальної справи стосувався того самого питання, що й цивільне провадження, що відбулося і завершилось раніше, а саме питання цивільно-правової відповідальності за заволодіння певним майном. За відсутності будь-яких ознак того, що в цивільному провадженні мали місце якісь вади, Суд дійшов висновку, що нове вирішення тих самих питань звело нанівець закінчене раніше провадження і не відповідало принципу правової певності.

У той же час, необхідно зазначити, що відповідно до практики Суду, стаття 6 § 1 Конвенції не передбачає абсолютної заборони переглядати остаточні рішення. Європейський суд прямо допускає, що за певних, виключних обставин остаточне рішення може бути переглянуте навіть тоді, коли терміни його оскарження пройшли.

Зокрема, у справі *Kontsevych v. Ukraine* (no. 9089/04, 16 February 2012) Суд зауважив, що поновлення строку на апеляційне оскарження рішення, яке вже набуло статусу остаточного, не було свавільним і не суперечило принципу правової певності, оскільки ґрунтувалось на тому, що сторона провадження не була належним чином повідомлена про судовий розгляд і тому не могла взяти участь у засіданнях, а також не отримала вчасно копію рішення.

Цей же принцип покладено в основу вимоги статті 6, що **справа має бути розглянута «судом, встановленим на підставі закону»**. Практичне застосування цієї вимоги мало місце в низці справ щодо України.

Так, у справі *Sokurenko and Strygun v. Ukraine* (nos. 29458/04 and 29465/04, 20 July 2006) земельний спір за участю заявників закінчився тим, що ВСУ залишив у силі рішення суду першої та апеляційної інстанцій та скасував постанову касаційної інстанції – ВГСУ. Однак стаття 111-18 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПКУ) передбачала (на час розгляду справи), що ВСУ, переглядаючи за касаційною скаргою постанови чи ухвали ВГСУ, може: «1) залишити постанову без змін, а касаційну скаргу без задоволення; 2) повернути справу до суду першої інстанції для нового розгляду; 3) скасувати постанову та припинити провадження у справі». Європейський суд зазначив, що згідно зі статтею 111-18 ГПКУ ВСУ, скасувавши постанову ВГСУ, міг або повернути справу на новий розгляд до нижчого суду, або ж припинити провадження у справі. Натомість ВСУ залишив у силі постанову апеляційного суду, хоч така можливість не була передбачена ГПКУ. Європейський суд також зазначив, що не було жодної іншої правової норми, яка б надавала повноваження ВСУ ухвалювати такого роду рішення. І, нарешті, Суд вважав, що загальні положення Конституції України не могли слугувати достатньою правовою підставою для такої специфічної компетенції, яка не надавалась відповідним законодавством. На думку Суду, перевищивши свої повноваження, які були чітко викладені у ГПКУ, ВСУ не міг вважатися «судом, встановленим законом», у розумінні статті 6 § 1 Конвенції, відносно оскаржуваного провадження.

У подальшому Європейський суд розглянув декілька подібних справ: *Veritas v. Ukraine* (no. 39157/02, 13 November 2008) та *Bazalt Impeks, Tov v. Ukraine* (no. 39051/07, 1 December 2011). Варто звернути увагу на останню справу, у якій ВСУ надав певну аргументацію своєму рішення вийти за межі повноважень, визначених статтею 111-18 ГПКУ. Зокрема, ВСУ вказав, що передача справи на новий розгляд суперечитиме статті 125 Конституції України, оскільки матиме за наслідок скасування правильного рішення апеляційного суду. Однак ця аргументація не була прийнята Європейським судом, який зауважив, що ВСУ по суті дав пояснення, чому не вважає себе зв'язаним процесуальними вимогами.

Відповідно до практики Суду, вимога «встановлений на підставі закону» стосується не лише реалізації судових повноважень, а й **порядку формування складу суду**.

Зокрема, у справі *Oleksandr Volkov v. Ukraine* (но. 21722/11, ECHR 2013) Європейський суд встановив, що спеціальна (так звана, «п'ята») палата ВАСУ, яка розглядала справу заявника, не була створена відповідно до закону, оскільки повноваження голови ВАСУ, який формував склад цієї палати, на той час вже закінчились. Відповідно палата не відповідала вимозі «суду, встановленого відповідно до закону».

У цьому ж рішенні Європейський суд встановив, що існували підстави сумніватись у **незалежності та неупередженості** суддів цієї палати, які розглядали адміністративний позов заявника, у якому він оскаржував у тому числі рішення Вищої ради юстиції (далі – ВРЮ) стосовно дисциплінарного провадження проти нього. Зокрема, Європейський суд зауважив, що самі ці судді також могли бути притягнуті до дисциплінарної відповідальності ВРЮ.

Окрім цього, у цій справі Суд визнав порушення гарантій незалежності та неупередженості з огляду на інші елементи або аспекти процедури розгляду питання притягнення заявника до дисциплінарної відповідальності за порушення присяги судді.

Так, процедура розгляду цього питання ВРЮ не відповідала зазначеним гарантіям, оскільки:

- до складу ВРЮ входили більшість членів, які призначались несудовими органами⁷, і рішення по провадженню стосовно заявника приймали шістнадцять членів ВРЮ, лише троє з яких були суддями;

- окрім чотирьох членів ВРЮ, всі інші члени продовжували працювати та отримувати заробітну плату за основним місцем роботи, що призводило до їх матеріальної, ієрархічної та адміністративної залежності від їх роботодавців. У випадку *ex officio* членів, їх звільнення з посади на основній роботі призводило до втрати членства у ВРЮ;

- членство Генерального прокурора у ВРЮ створювало ризик того, що судді не будуть діяти неупереджено у справах, у яких беруть участь прокурор, та що сам Генеральний прокурор не діятиме неупереджено по відношенню до суддів, з рішеннями яких він не погоджується; теж саме стосується і інших членів ВРЮ, призначених за квотою Всеукраїнської конференції прокурорів;

- двоє членів ВРЮ (С.К. та В.К.), які провели попередню перевірку та ініціювали провадження стосовно заявника, пізніше взяли участь у прийнятті рішення стосовно його звільнення (один із цих членів також головував при

⁷ Суд встановив, що нові, на той час, положення законодавства про те, що 10 членів ВРЮ мали бути суддями, були недостатніми для вирішення цієї проблеми, оскільки все одно лише троє членів могли призначатись суддями.

розгляді відповідного питання) – це створило підстави для об'єктивного сумніву у їх неупередженості;

- твердження заявника про особисту зацікавленість деяких членів, зокрема С.К., також були взяті до уваги з огляду на відмову останнього дозволити заявнику прийняти присягу члена ВРЮ та на позицію С.К., висловлену у офіційному виданні Верховної ради України (далі – ВРУ) стосовно іншої судової справи, в якій заявник оскаржував законність постанови ВРУ про призначення на адміністративні посади в судах.

До того ж, Європейський суд визнав, що процедура подальшого розгляду питання притягнення до дисциплінарної відповідальності заявника у ВРУ лише додала політизації процесу та посилила його невідповідність гарантіям незалежності та неупередженості з огляду на об'єктивний сумнів у особистій неупередженості двох членів ВРЮ, які у подальшому у складі парламентського комітету розглядали подання про звільнення заявника, а також тих членів парламентського комітету, які до цього ініціювали попередню перевірку ВРЮ стосовно заявника, та відсутність процедури відводу членів парламентського комітету. Європейський суд також вказав, що загалом пленарне засідання ВРУ – це неприйнятний форум для дослідження фактичних обставин та вирішення правових питань, оцінки доказів та юридичної кваліфікації фактів.

За практикою Суду, при оцінці того, чи є суд чи інший орган, який «вирішує спір щодо прав та обов'язків цивільного характеру», незалежним у розумінні статті 6 § 1 Конвенції, беруться до уваги наступні аспекти: спосіб (процедура) призначення суддів, строки їх повноважень, існування гарантій захисту від стороннього тиску, а також чи виглядає суд незалежним від зовнішнього впливу.

Що стосується неупередженості, то її наявність чи відсутність визначається шляхом суб'єктивної та об'єктивної оцінок. Суб'єктивна оцінка ґрунтується на особистому переконанні та поведінці конкретного судді у конкретній справі. Тобто суддя не повинен бути упередженим. При об'єктивній оцінці встановлюється, чи не існує певних об'єктивних підстав для сумніву в неупередженості судді. Для цього виду оцінки важливо, щоб сторони та громадськість мали довіру до суду. І останній зобов'язаний зробити все необхідне для того, щоб отримати та не втратити таку довіру.

Наприклад, у справі *Miroshnik v. Ukraine* (no. 75804/01, 27 November 2008) заявник скаржився на матеріальну та адміністративну залежність військових судів та суддів від Міністерства оборони України (далі – МОУ). Європейський суд погодився з Урядом у тому, що суддям військових судів були надані гарантії

їхньої незалежності, зокрема через спосіб їх призначення, строк перебування на посаді, недоторканність, заборону втручання сторонніх осіб у здійснення правосуддя. Проте Суд зауважив, що згідно з національним законодавством судді військових судів були військовослужбовцями та входили до складу Збройних сил України, підпорядкованих МОУ. Також важливим було те, що МОУ здійснювало матеріально-технічне та фінансове обслуговування військових судів та, якщо судді потребували поліпшення житлових умов, забезпечувало їх квартирами і будинками. Ці аспекти діяльності військових судів давали заявникові об'єктивні підстави сумніватися у їхній незалежності при вирішенні його справи, яка стосувалася МОУ. Відповідно, Суд встановив, що заявник не мав можливості подати позов до незалежного суду, всупереч статті 6 § 1 Конвенції.

У справі *Belukha v. Ukraine* (no. 33949/02, 9 November 2006) заявниця звернулася до місцевого суду із позовом про поновлення її на попередній посаді. Суд відмовив їй у задоволенні позову. В процесі розгляду справи вона безуспішно заявляла відвід судді та клопотала про передачу справи в інший суд з мотивів неупередженості суду, оскільки організація-відповідач безоплатно виконувала роботи в приміщенні суду та надавала йому певне майно. Ці обставини були частково підтвержені документальними доказами і не були спростовані Урядом під час розгляду справи у Європейському суді. З огляду на це, Суд вирішив, що побоювання заявниці щодо упередженості голови суду, який розглядав її справу на національному рівні, могли бути визнані об'єктивно обґрунтованими, незважаючи на те, що місцевий суд задовольнив один з інших її позовів. Більш того, вищими судами не бралися до уваги скарги заявниці з цього приводу. Відповідно, було встановлено порушення статті 6 § 1 Конвенції.

У справі *Bochan*, згаданій вище, також була поставлена під сумнів неупередженість суддів, які остаточно розглянули позов заявниці, з огляду на обставини, за яких ВСУ змінив територіальну підсудність, не надавши жодного пояснення такому процесуальному рішення, а також висловивши свою позицію стосовно одного з принципів аспектів справи до того, як суди нижчих ланок розглянули її по суті.

У рішенні по справі *Romanova v. Ukraine* (no. 33089/02, 13 December 2007) Суд встановив, що повторний розгляд тим самим суддею позову заявниці про поновлення на роботі після скасування його рішення апеляційним судом, що було прямо заборонено ЦПК 1963 р., суперечив статті 6 § 1 Конвенції з огляду як на гарантію неупередженості, так і на вимогу «суду, встановленого відповідно до закону».

У одному з найперших рішень, винесених Судом стосовно України, *Sovtransavto Holding v. Ukraine* (no. 48553/99, ECHR 2002VII), було встановлено порушення статті 6 § 1 Конвенції з огляду на втручання вищої посадової особи держави у судовий розгляд справи. Зокрема, у цій справі Президент України дав вказівку Голові Вищого арбітражного Суду України «захистити інтереси громадян України та інтереси держави» у справі заявника. Голова Вищого арбітражного Суду України, у свою чергу, направив її голові іншого суду, щоб той взяв його до уваги під час розгляду справи. Європейський суд вказав, що таке втручання само по собі є несумісним з поняттям «незалежний і неупереджений суд».

Справа *Agrokompleks v. Ukraine* (no. 23465/03, 6 October 2011) теж стосувалась проблеми втручання у хід судового розгляду не лише зі стороннього боку, але й зсередини національної судової системи. Зокрема, у цій справі Голова Вищого арбітражного суду давав прямі вказівки своїм заступникам переглянути певне рішення по справі.

Питання «внутрішньої» суддівської незалежності було ключовим у справі *Gazeta Ukraina-Tsentr v. Ukraine* (no. 16695/04, 15 July 2010). До підприємства-заявника було заявлено позов особою, яка обіймала посаду голови однієї з обласних рад суддів. Позов був розглянутий місцевим та апеляційними судами у цій же області. Незважаючи на твердження Уряду про те, що рада суддів є колегіальним органом, Європейський суд зауважив, що національне законодавство надавало голові такої ради право на порушення дисциплінарного провадження щодо інших суддів. Також Судом було враховано матеріали проведеного в Україні моніторингу незалежності суддів, який свідчив про можливий ризик неправомірного впливу з боку керівників таких органів суддівського самоврядування на суддів. Таким чином, побоювання підприємства-заявника щодо небезсторонності суддів судів першої та апеляційної інстанцій могли вважатися об'єктивно виправданими. Крім того, при розгляді скарг підприємства-заявника суди вищих інстанцій не брали до уваги його аргументи з цього приводу. Хоч на певному етапі розгляду справи заступник Голови ВСУ ухвалив передати справу до суду першої інстанції в іншій області України, цього так і не було зроблено; на той час місцевий суд вже виніс рішення по справі. З огляду на всі вищезазначені обставини, Суд встановив, що у цій справі мало місце порушення статті 6 § 1 Конвенції.

Даючи оцінку дотриманню вимог цієї статті у справі *Strizhak v. Ukraine* (no. 72269/01, 8 November 2005), Європейський суд звернув особливу увагу на те, що скарга заявника на дії заступника голови обласного суду була розглянута

цим же судом. Оскільки такий розгляд відбувся без участі заявника і не було доказів, що його попередньо повідомили про такий розгляд, Суд встановив порушення **принципу рівності сторін**.

Цей принцип зокрема передбачає, що кожній стороні має бути надано можливість нарівні з протилежною стороною користуватися всіма відповідними процесуальними правами та механізмами.

Позбавлення заявників можливості взяти участь у розгляді справи неодноразово було підставою для висновку про порушення цього принципу у справах стосовно України.

Зокрема, у справі *Fyodorov and Fyodorova v. Ukraine* (no. 39229/03, 7 July 2011) Суд встановив, що не було доказів, що заявників повідомили про апеляційний розгляд, за результатом якого було винесено нове рішення по суті справи.

У справі *Slyusar v. Ukraine* (no. 34361/06, 8 March 2012) заявнику дали невірну інформацію щодо дати розгляду його справи апеляційним судом.

Порушення принципу рівності сторін було встановлено також у справі *Voloshyn v. Ukraine* (no. 15853/08, 10 October 2013) з огляду на те, що національні суди не забезпечили отримання доказів, які заявнику не були доступні. Так, заявник, який був звільнений з-під варти, подав до місцевого суду позов про відшкодування органами внутрішніх справ моральної шкоди, завданої йому неналежними умовами тримання в ізоляторі тимчасового тримання (далі – ІТТ). Заявник надав детальний опис умов, в яких він утримувався. Для того, щоб підтвердити свої скарги, заявник заявив клопотання про виклик та допит в якості свідків двох осіб, Д. та О., яких тримали в ІТТ у той же період часу, що й заявника, та про витребування в ІТТ витягів з «Журналу реєстрації осіб» для встановлення та допиту його співкамерників, а також про перевірку місцевим судом камер, в яких він тримався.

Д. та О. були допитані під час судового засідання та дали покази, схожі з показами заявника. Адміністрація ІТТ надала витяги з відповідного журналу, але у цих витягах не містилось персональних даних, необхідних для встановлення співкамерників заявника та виклику їх до суду. Місцевий суд відхилив клопотання заявника про огляд камер в ІТТ і розглянув лише фотографії, надані адміністрацією ІТТ.

Розглянувши справу, місцевий суд відмовив в задоволенні позову заявника, а апеляційний суд та ВСУ залишили це рішення без змін. Свої рішення суди мотивували тим, що заявник не довів завдання йому будь-якої моральної шкоди чи вчинення відповідачами протиправних дій або допущення бездіяльності, а

скарги заявника ґрунтувались на показах свідків, які особисто не бачили умов тримання заявника в ІТТ.

Європейський суд звернув увагу на те, що навіть якщо національні суди відхилили позов заявника через брак доказів вони, тим не менше, визнали складнощі, з якими заявник зіткнувся при зборі доказів, що мали значення для справи – за клопотанням заявника місцевий суд зобов'язав ІТТ надати витяги з «Журналу реєстрації осіб» для встановлення співкамерників заявника. Ймовірно, ці особи могли підтвердити або спростувати твердження заявника щодо його особистого становища у конкретній камері у відповідний час. Проте, отримавши неповну інформацію, місцевий суд не вжив подальших заходів для встановлення цих осіб та їх допиту. Відповідно, заявнику не було надано можливість ефективно довести свою позицію по справі.⁸

Остання справа, на якій цей огляд буде завершено, є ще одним прикладом того, що розглядаючи скарги за статтею 6 § 1 Конвенції, Європейський суд може вдатись до оцінки будь-якого аспекту провадження на національному рівні, у тому числі і того, яким чином відбувалась оцінка доказів. У багатьох випадках Суд комплексно оцінює національне провадження, вирішуючи питання, чи мав заявник можливість ефективно реалізувати своє право на справедливий суд, враховуючи всі вищезазначені гарантії та принципи.

Близько 50 рішень Європейського суду, які є предметом цього огляду, детально та чітко розкривають зміст цих гарантій та принципів та особливості їх практичного застосування. І хоча багато з оглянутих рішень стосуються проблем, які були з часом вирішені на національному рівні, вони залишаються важливою основою для забезпечення належної реалізації права на справедливий суд на національному рівні.

⁸ Також у цій справі було встановлено порушення вимоги належного обґрунтування рішення. Зокрема, національні суди не дали чіткої оцінки твердженням заявника про те, що О. та Д. тримали у ІТТ протягом того ж періоду, і що Д. тримали у тих же камерах, що й заявника, хоча й у інші дні в межах періоду, що розглядався.